

พญานาค: จากอุดมการณ์ที่เมืองคำชะโนด สู่กระบวนการทำให้เป็นสินค้า

พลธรรม์ จันทร์คำ*

บทนำ

พญานาคเป็นตำนานเล่าขานอย่างยาวนานและมีผู้สนใจศึกษาจำนวนมาก แม้เพียงนำพระพุทธรูปมาเปรียบเทียบกับในมิติเวลาก็ประจักษ์ชัดว่านานหลายศตวรรษ โดยกล่าวกันว่านาคเป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และนาคในมหากาพย์เรื่องมหาภารตะที่พญานาคเป็นปฏิปักษ์กับพญาคูรุฑ์ก็ชัด เพราะศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้นเก่าแก่กว่าพระพุทธรูป โดยเฉพาะตำนานอูรังคราตุและนิทานในตำนานอูรังคราตุ^๑

* มหาบัณฑิตสาขาชนบทศึกษาและการพัฒนา สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ รุ่นที่ ๕

^๑ อูรังคราตุ (ตำนานพระธาตุพนม), พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๗).

ก็กล่าวว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาและทรงปราบพญานาคจนพญานาคเลื่อมใสเข้ามานับถือพระพุทธศาสนา และพงศาวดารต่าง ๆ ทั้งที่จารึกเป็นภาษาบาลีสันสกฤตและภาษาของชนชาติอื่น ๆ ก็กล่าวถึงชาวอินเดียที่เดินทางมาแถบสุวรรณภูมิหรือแถบลุ่มแม่น้ำโขง และก็มาพร้อม กับศาสนาจากอินเดีย^๒ ตำนานเรื่องเล่าเก่าแก่เหล่านี้เป็นเรื่องเล่าหลักที่มัก นำมากล่าวอ้างและตีความกันอยู่เสมอ และมีตำนานอื่น ๆ อีกมากมายที่ กล่าวถึงนาคอย่างพิสดารหลากหลาย ทั้งคล้ายคลึงและแตกต่างกันซึ่งสรุป เป็นสองลักษณะ ได้แก่ ลักษณะแรก ผู้ศึกษานาคมักต้องการพิสูจน์ความมี อยู่จริง-ไม่จริงโดยเห็นว่านาคคือปรากฏการณ์ธรรมชาติ^๓ และนาคคือตัวละคร ตัวจริง^๔ ส่วนลักษณะที่สอง ผู้ศึกษานาคมักตีความสัญลักษณ์ด้วยการใช้ ทฤษฎีอธิบายให้สอดคล้องกัน ซึ่งอย่างน้อยมีผู้กล่าวถึงนาคเชิงสัญลักษณ์ ทั้งหมด ๙ ประการ^๕ และการศึกษากระแสหลักก็มีความเข้าใจลอยตาม กันเช่นนี้คือ กลุ่มชนดั้งเดิม เจ้าแห่งน้ำและความอุดมสมบูรณ์ ลัทธิความเชื่อ ผู้สร้างและผู้ทำลาย ผู้ปกป้องรักษาพระพุทธศาสนา ระบบเครือญาติสาย มาตุพงศ์ เพศชาย เจ้าที่ และความหมายเพื่อกลุ่มสังคม

การศึกษานาคในครั้งนี้อย่างก้าวข้ามจากทั้งสองลักษณะ ดังกล่าว แล้วมุ่งศึกษาอุดมการณ์ที่มีผลให้เกิดพฤติกรรมแก่ผู้เชื่อและการ ทำอุดมการณ์พญานาคให้เป็นสินค้า โดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพด้วยการเข้าไป มีส่วนร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน เป็นระยะเวลาติดต่อกัน ๓ เดือน และ บางช่วงเวลาที่มีประเด็นสำคัญเกี่ยวกับนาค นอกจากนี้ยังอาศัยแนวคิด- อุดมการณ์ อำนาจ และสินค้า ทั้งระดับโครงสร้างและผู้กระทำการเป็น แนวทางช่วยทำความเข้าใจปรากฏการณ์ด้วย ซึ่งการจะเข้าใจอุดมการณ์

^๒ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์*, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๓), น. ๘๕-๘๗.

^๓ มนัส กนกศิลป์, *บั้งไฟพญานาค มรดกไทย มรดกโลก*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (ขอนแก่น: หจก. โรงพิมพ์พระธรรมขันธ์, ๒๕๔๗).

^๔ พลธรรม์ จันทร์คำ, *พญานาค: อุดมการณ์ที่เมืองคำชะโนดสู่กระบวนการทำให้เป็นสินค้า*, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต หลักสูตรรชนบทศึกษาและการพัฒนา สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๑.

^๕ เรื่องเดียวกัน.

พญานาคอันเป็นปรากฏการณ์ปัจจุบันนั้นจำเป็นต้องทำความเข้าใจประวัติศาสตร์การเกิดขึ้นของอุดมการณ์พญานาคก่อน เพราะบริบททางประวัติศาสตร์ที่มีความสำคัญในการกำหนดความหมายและแสดงให้เห็นความลึ้นไหลของปฏิบัติการที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลาจะทำให้เข้าใจรากเหง้าปรากฏการณ์ปัจจุบัน โดยการวิจัยครั้งนี้ได้ใช้เมืองคำชะโนดเป็นกรณีศึกษา และพบว่าในสายธารประวัติศาสตร์อุดมการณ์พญานาคซึ่งเป็นพราหมณ์-ฮินดูนั้นมีพัฒนาการของตนเอง ดำรงอยู่ท่ามกลางอุดมการณ์ของพุทธและมี บ้างก็มีความขัดแย้ง ต่อสู้ บ้างก็มีความเกื้อกูลกัน

พัฒนาการอุดมการณ์พญานาค

จากข้อมูลประวัติศาสตร์เมืองคำชะโนดซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเมืองพญานาค^๖ (ภาพที่ ๑ เมืองคำชะโนด) สามารถแบ่งออกได้เป็น ๓ ยุคสมัยที่แสดงให้เห็นว่ากลุ่มคนที่เมืองคำชะโนดมีความคิด ความเชื่อ มีวิธีการอธิบายเกี่ยวกับพญานาคที่ตนเองรู้จักในแนวทางเดียวกันและมีลักษณะเดียวกันเป็นระยะเวลาอันยาวนานแล้วนับตั้งแต่ยุคแรก (พ.ศ. ๒๔๗๒) จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๐) โดยเห็นว่าลักษณะพญานาคที่เมืองคำชะโนดนั้นมีตัวตนจริง มีความศักดิ์สิทธิ์ มีฤทธิ์ในการเนรมิตกายเป็นสิ่งต่าง ๆ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “บั้งบด” และอำนาจให้เกิดสรรพสิ่งทั้งที่ร้องขอและให้บทลงโทษ ด้วยลักษณะความเชื่อที่เป็นอุดมการณ์เช่นนี้เองที่เมื่อปักใจเชื่อแล้วจึงทำให้พญานาคมีอิทธิพลหรือมีอำนาจ ส่งผลให้เกิดพฤติกรรมหรือแนวทางปฏิบัติแก่ผู้เชื่อ คือ ทำให้เกิดการร้องขอทั้งจากคนในพื้นที่และผู้คนที่เดินทางมาจากทั่วทุกสารทิศ และทำให้เกิดความเคารพยำเกรง เพราะหากทำผิดกฎเกณฑ์จารีตก็จะถูกลงโทษ ดังตัวอย่างที่เคยเห็นและเคยได้ยินได้ฟังมาจำนวนมากกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ พญานาคเป็นดวงตาแห่งอำนาจชนิดหนึ่งที่คอยสอดส่องจ้องมอง ทำให้เกิดมโนสำนึกแบบฝังจิตในเรื่องความเชื่อและวิถีการมองโลกซึ่งทำให้เกิดพฤติกรรม แต่พฤติกรรมที่เกิดขึ้นจากอำนาจพญานาค อุดมการณ์พญานาค หรือดวงตาพญานาคนั้น มีลักษณะแตกต่างกันไปตามยุคสมัย โดยมีความสอดคล้องกับลักษณะโครงสร้างทางสังคมในขณะนั้นว่าเป็นเช่นไร

^๖ ลอง ธารา, คำชะโนดเมืองพญานาค, (กรุงเทพฯ: ฉัตรพรทิ, ๒๕๔๒).

ภาพที่ ๑ เมืองคำชะโนด

ดังจะเห็นได้ว่าในยุคเห็ดอยู่เห็ดกิน (พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๕๑๙) อันเป็นยุคที่วิถีชีวิตชาวบ้านพึ่งพาความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ซึ่งเดิมทีในยุคนี้ทรัพยากรธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์มาก ลักษณะทางกายภาพเป็นป่าดงดิบ มีต้นไม้ใหญ่อย่างหนาแน่น มีสายน้ำ มีปลา มีสัตว์ป่านานาชนิด ซึ่งความเป็นป่าดงดิบโดยตัวของป่าเองก็ดูลึกลับน่าเกรงกลัว จึงพบว่าในยุคสมัยนี้ความเชื่อที่แสดงออกมาน่าเกรงขาม ลึกลับ และมีการทำตามความเชื่ออย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะเรื่องห้ามนำผ้าแดงผ่านคำชะโนด เพราะจะทำให้เกิดเหตุร้ายแก่ผู้นั้น หรือเกิดปรากฏการณ์ธรรมชาติอันน่าประหลาดพิรึง เช่น ลมพัดแรง ฝนตก พายุร้อง พายุผ่า นอกจากนี้ พฤติกรรมต่าง ๆ ของยุคเห็ดอยู่เห็ดกินก็ล้วนแสดงให้เห็นความเป็นเอกภาพ กลมกลืน ที่มีลักษณะความสามัคคี เช่น การร่วมใจมาขุดบ่อน้ำใกล้ ๆ ศาลพระภูมิหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ตูบ” เพื่อใช้บริโภคแก่ผู้มาประกอบพิธีกรรมและผู้สัญจรไปมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การตกลงนัดหมายกันทั้ง ๓ หมู่บ้านเพื่อมาร่วมประกอบพิธีกรรมสำคัญ คือ พิธีเลี้ยงศาลพระภูมิ ในเดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ซึ่ง

เป็นการบูชาหรือบวงสรวงเจ้าที่ โดยเดิมที่ชาวบ้านเคยพยายามหาพื้นที่ทำเป็นดงปู่ตาหรือดงผีปู่ตา แต่หาพื้นที่ที่เหมาะสมไม่ได้ มีแต่พื้นที่พิเศษซึ่งเป็นพื้นที่ของพญานาคศรีสุทโธ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านนั้นมีความเชื่อในเรื่องผีบรรพบุรุษหรือผีปู่ตาอยู่ด้วย แต่เนื่องจากตำนานเรื่องเล่าหลักอันหมายถึงพญานาคศรีสุทโธหรือเจ้าปู่ศรีสุทโธ^๑ ยังคงดำรงอยู่อย่างยาวนานจวบปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๐) ความยิ่งใหญ่ของเจ้าปู่ศรีสุทโธจึงบดบังผี มีอิทธิพลเหนือผีและเป็นผู้นำ แต่ทั้งผีและพญานาคก็มีได้ข้องเกี่ยวกับกันโดยตรงหรือขัดแย้งกันแต่อย่างใด เข้าลักษณะที่ต่างฝ่ายต่างทำหน้าที่ของตน โดยพญานาคเป็นประธาน ผีเป็นผู้คอยอยู่ดูแลพิทักษ์ในไร่นา สำหรับพญานาคผู้ครอบครองความเป็นใหญ่ในพื้นที่นั้นได้สะท้อนออกมาให้เห็นในพิธีกรรมเลี้ยงศาลพระภูมิที่เป็นการร้องขอความอุดมสมบูรณ์ทั้งในเรื่องการประกอบอาชีพและสุขภาพ และการขุดเกลือหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “การขุดขี้ทา” ซึ่งการขุดขี้ทานั้นก็ล้วนแต่แสดงให้เห็นอำนาจพญานาค เพราะชาวบ้านเชื่อว่าหากผู้ใดขโมยขี้ทาหรือหลงไปเอาขี้ทาของผู้อื่น เมื่อนำไปต้ม เกลือนั้นจะมีสีดำทั้งหม้อ ซึ่งเป็นการลงโทษของเจ้าปู่ศรีสุทโธต่อผู้ขาดศีลธรรม ขาดความสัตย์ซื่อ ทำให้ผู้นั้นเกิดความละอายไม่กล้ากระทำอีก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพญานาคเป็นกฎเกณฑ์หรือกฎศีลธรรมทางสังคม และเข้ามากำหนดพฤติกรรมของผู้เชื่อ จึงเห็นได้ว่าในยุคสมัยนี้พฤติกรรมของชาวบ้านมีลักษณะของความสามัคคีเป็นเอกภาพ เพราะเมื่อมีกิจกรรมใดก็ร่วมมือกันอย่างพร้อมเพรียง การอ่อนน้อม ร้องขอก็ขอในนามส่วนรวม และชาวบ้านก็ได้รับความอุดมสมบูรณ์จากทรัพยากรธรรมชาติตามที่ร้องขอ อันที่จริง ธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์อยู่แล้ว แต่ชาวบ้านเชื่อว่าความอุดมสมบูรณ์ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นเพราะพญานาคอำนวยให้ ดังนั้น อุดมการณ์พญานาคในยุคแรกจึงหมายถึงผู้อำนวยความอุดมสมบูรณ์และให้บทลงโทษ

เมื่อเวลาผ่านไปสู่ยุคเห็ดดอยเห็ดขาย (พ.ศ. ๒๕๒๐-๒๕๓๖) ภายในโครงสร้างทางสังคมก็เริ่มเปลี่ยนแปลงหลายประการ โดยเฉพาะเมื่อรัฐบาลได้ให้สัมปทานป่าแก่นายทุนและส่งเสริมให้ปลูกพืชพาณิชย์ เช่น มันสำปะหลัง

^๑ หากเป็นนาคเรียกว่า พญานาคศรีสุทโธ หากกลายเป็นร่างเป็นมนุษย์เรียกว่า เจ้าปู่ศรีสุทโธ

ปอ ยูคาลิปตัส ก็สะท้อนให้เห็นถึงความคิดทุนนิยมได้อย่างชัดเจน รวมทั้งการตัดสินใจเข้ามาของภาครัฐที่ต้องการพัฒนาชนบทให้มีความทันสมัย และเหตุผลทางการเมืองที่เข้ามาป้องกันปราบปรามคอมมิวนิสต์ การที่มีนายทุนค้าไม้เข้ามาและมีการตัดสินใจเข้ามาสู่มูลบ้านนั้นเป็นโครงสร้างพื้นฐานสำคัญที่ได้เข้ามาสร้างความคุ้นเคยกับพื้นที่ซึ่งเดิมเป็นป่าดงดิบ ความน่าเกรงกลัวน่าเกรงขาม เริ่มถูกทำลายจากกระแสการพัฒนาแบบทันสมัย ความคิด ความเชื่อแบบทันสมัยก็เข้ามาพร้อมกับนายทุนค้าไม้ ถนน และผู้คนที่เริ่มทยอยกันเข้ามาหาพื้นที่ทำกินใหม่ในยุคเริ่มต้นของทุนนิยมที่มุ่งทำกินเพื่อค้าขาย ค่าเช่าโนดซึ่งเดิมที่ไม่มีคนเข้าไปก็เริ่มที่จะมีการนำไม้วางพาดต่อพะเยิบพะยาบเข้าไปยังภายใน และมีการสร้างตึบลหลังใหม่ ผู้คนจึงเข้าไปสักการบูชาเจ้าปู่ศรีสุทโธภภายในค่าเช่าโนดมิใช่ภายนอกอย่างอดีต และมักเป็นการเข้าไปขอในนามของปัจเจก ทั้งนี้ได้มีพิธีกรรมบวงสรวงเช่นเดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ดังเคยปฏิบัติมา จนในปลายยุคนี้ได้เกิดความแห้งแล้งติดต่อกันหลายปี ชาวบ้านจึงระลึกถึงคำที่พระอุดงค์เคยเตือนไว้ว่าที่เกิดความแห้งแล้งเพราะชาวบ้านเข้าไปขอเจ้าปู่ศรีสุทโธ เมื่อได้แล้วไม่แก้บ้าง ส้มแก้บ้าง ดังนั้นเพื่อแก้ไขผลที่อาจเกิดขึ้นจากพฤติกรรมเหล่านี้จึงมีความคิดที่จะจัดพิธีกรรมบวงสรวงครั้งใหญ่สักครั้งหนึ่งในหนึ่งปี โดยยึดเอาวันเพ็ญเดือนหกตามที่พระอุดงค์ได้บอกไว้ และให้มีการจุดบั้งไฟถวายเจ้าปู่ศรีสุทโธด้วย เพื่อขอความอุดมสมบูรณ์ซึ่งได้รับการปฏิบัติสืบมาจนปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๐)

นอกจากนี้ ค่าเช่าโนดยังมีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะการเกิดขึ้นของบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ แม้เดิมที่เป็นเพียงแอ่งเล็ก ๆ ที่มีน้ำผุดขึ้นมา ชาวบ้านเรียกว่า “ลำงนก” คือ เป็นที่ที่นกมากินน้ำ คนเห็นก็กิน สัตว์เห็นก็กิน แต่เมื่อมีผู้ (เชื้อ) มองเห็นสิ่งของมีค่า กล่าวกันว่าเป็นพระพุทธรูปทองคำบ้าง สร้อยทองคำบ้าง ก็ทำให้ผู้นั้นเข้ามาขุดเจาะ จนแอ่งน้ำมีขนาดใหญ่และเกิดเหตุร้ายหลายประการแก่ผู้นั้น จึงมีการจุดเทียนธูปบูชา บางคนเห็นก็ทำตามต่อ ๆ กันมาซึ่งทำให้ผู้กระทำได้รับผลดี บ้างก็หายจากโรค บ้างก็เกิดโชคลาภ ส่วนผู้ลบหลู่ก็ถูกลงโทษ มีอันเป็นไปในทางร้ายต่าง ๆ บ้างก็เสียชีวิต สิ่งเหล่านี้จึงเป็นที่มาของความศักดิ์สิทธิ์ และถูกเรียกว่าบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์นับแต่นั้นมา

ยิ่งไปกว่านั้น ความเปลี่ยนแปลงยังคงดำเนินต่อไปเมื่อปรากฏว่ามีพระรูดงค์เข้ามาบักกลดบริเวณคำชะโนด เมื่อชาวบ้านเห็นพระเข้ามาอยู่ก็เข้าไปหาพระ และมีความคิดที่จะสร้างวัดร่วมกัน ซึ่งสะท้อนถึงความยึดมั่นศรัทธาของชาวบ้านต่อพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะเมื่อนายคำตา ทองสีเหลือง^๔ อันเป็นตำนานว่าด้วยบุตรพญานาค ได้บวชเป็นครั้งที่สองซึ่งมีอายุมากแล้ว ชาวบ้านจึงเรียกว่า หลวงปู่คำตา สิริสุทโธ ได้เข้ามาอยู่บริเวณคำชะโนด เหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ ก็เริ่มเกิดขึ้น โดยเฉพาะตามคำกล่าวของชาวบ้านสูงอายุผู้หนึ่งว่า “เมื่อผู้คนรู้ว่านายคำตา บุตรพญานาคมาบวช มาอยู่ที่คำชะโนด ผู้คนต่างก็หลั่งไหลกันเข้ามา” เหตุการณ์ลักษณะนี้สะท้อนให้เห็นอย่างสำคัญว่าพระพุทธศาสนากับนาคันนั้นต่างก็เข้ามาสู่ความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน โดยมีหลวงปู่คำตาเป็นตัวเชื่อมสำคัญ แม้กิจต่าง ๆ ที่พระได้กระทำไม่เป็นที่แห่งพระพุทธศาสนาด้วยมีลักษณะเป็นพุทธพาณิชย์ เช่น การไปบวช การผูกถวายสยงิยจัน การทำน้ำมนต์ แต่ช่วงเวลาที่หลวงปู่คำตาอยู่นั้น กล่าวได้ว่า หลวงปู่คำตาแม้จะตอบสนองความจำเป็นทางเศรษฐกิจที่ชาวบ้านต้องการเงินเพื่อวิถีชีวิตแบบทันสมัย แต่ก็พยายามใช้พระพุทธศาสนาเป็นฝ่ายนำ เพราะสังเกตได้ว่าหลวงปู่คำตาได้สร้างกฎเกณฑ์ที่สำคัญขึ้นมาอย่างหนึ่งและมีการยึดถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดเรื่อยมา ดังคำกล่าวของชาวบ้านอาวุโสผู้หนึ่งที่ว่า “...แต่ก่อนหลวงปู่คำตา ต่างคนก็พูดกัน จริงแค่ไหนก็ไม่ใช่ชัดเจน หลวงปู่คำตาจะเป็นร่างทรงก็ไม่ใช่ แต่จะรู้การไปการมาของเจ้าปู่ศรีสุทโธ จะพูดแบบร่างทรงก็ไม่ใช่ พอบวชแล้ว หลวงปู่ก็บอกผมว่า ‘ต่อไปนี่ไม่ให้เอาเหล้ามาถวายเจ้าปู่ศรีสุทโธ ท่านไม่รับแล้ว เพราะลูกชายบวชให้แล้ว เลิกกินเหล้า เลิกเเกร เป็นการทำบุญ...’ ” คำกล่าวนี้สะท้อนอำนาจระดับบุคคลได้เป็นอย่างดีในฐานะหลวงปู่คำตาผู้มีความสามารถพิเศษหยั่งรู้ความลับที่ชาวบ้านไม่อาจรู้ได้ ซึ่งทำให้เห็นได้ว่า ไม่เพียงอุดมการณ์พญานาค เป็นผู้นำทำให้เกิดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ อุดมการณ์พุทธศาสนาก็เป็นฝ่ายนำด้วย

^๔ รานุกุสุม่า ลำพูน, *วังนาคินทร์ คำชะโนด ประวัติศาสตร์มหัศจรรย์ของเมืองชะโนด หลวงปู่คำตา สิริ สุทโธ*, (ลำพูน: บวรวรรณพันธ์, ๒๕๓๙)

ขณะที่ในยุคนี้อำนาจเกี่ยวกับผีเริ่มที่จะหดหายไปมาก ผีปรากฏเพียงชายขอบและถูกแยกอยู่ต่างหาก บทบาทสำคัญจึงอยู่ที่พระพุทธรศานากับพญานาค ที่กำลังแสดงบทบาทเกื้อกูลระหว่างกัน จึงทำให้ความหมายอุดมการณ์พญานาคมีความลื่นไหลไปตามบริบททางสังคม พญานาคในยุคที่สองจึงไม่เพียงมีความหมายเช่นในยุคแรก แต่ยังหมายถึงผู้อำนวยโชคลาภด้วย

เมื่อเข้าสู่ยุคที่ ๓ อันเป็นยุคเฮ็ดอยู่เฮ็ดขาย ใช้เงิน และใช้หนี้ (พ.ศ. ๒๕๓๗-๒๕๕๐) เป็นยุคเริ่มต้นของการตั้งหมู่บ้านใหม่ มีการปกครองส่วนท้องถิ่นที่ให้อำนาจแก่ท้องถิ่นในการบริหารจัดการตนเอง ในยุคนี้เป็นช่วงเวลาที่มีความทันสมัยเข้ามาครอบคลุมทุกด้าน ทั้งด้านการเมือง สังคม เศรษฐกิจ ที่อยู่ภายใต้ลัทธิทุนนิยม บริโภคนิยมอย่างกว้างขวาง ซึ่งสามารถทำความเข้าใจได้จากความสัมพันธ์ต่าง ๆ โดยที่การเมืองนั้นเป็นเรื่องอำนาจ และผลประโยชน์ที่มีการแย่งชิงให้อำนาจในการเข้าถึงทรัพยากรสำคัญอันได้แก่ค่าชะโนด ซึ่งพบว่ามีการแบ่งขั้วอำนาจกันอย่างชัดเจน เกิดความขัดแย้งต่อสู้ แย่งชิงตลอดเวลา และมีลักษณะความเป็นปัจเจกในระดับที่ไม่สามารถจะรวมกลุ่มได้ดีเพราะต่างก็มุ่งประกอบอาชีพของตนเพื่อหารายได้เป็นสำคัญก่อน กลุ่มที่อยู่ได้ เช่น กลุ่มขายดอกไม้ ภูเทียน กลุ่มคณะกรรมการบริหารค่าชะโนด กลุ่มรถกล. กลุ่มกองทุนหมู่บ้าน ก็เป็นกลุ่มที่อยู่ภายใต้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจอย่างชัดเจน ทางด้านสังคมนั้นก็พบว่า โครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ เช่น ถนน การอุปโภคบริโภค สุขภาพ ศาสนา การศึกษา เป็นต้น ก็ล้วนต้องใช้เงินในการเข้าถึง แม้กระทั่งความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นกับพระและชาวบ้านก็ยังต้องใช้เงินเป็นตัวกลางให้ได้มาซึ่งความมั่นคงความปลอดภัย ในชีวิตความเป็นอยู่ การเข้าถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยมีการจ้างเจ้าทำพิธีกรรม การเข้าถึงบุญที่ใช้เงินเป็นปัจจัยหลักในการเข้าถึง เพราะเงินเป็นวัตถุที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนง่ายและสะดวก ซึ่งทำให้เห็นว่าพระพุทธรศานาก็อยู่ภายใต้ลัทธิทุนนิยม บริโภคนิยม ส่วนความเชื่อเรื่องผีนั้นแทบจะสูญหายไปจากสังคม ยังคงเหลืออยู่ไว้สำหรับผู้สูงอายุส่วนน้อยที่ยังมีความหวังว่าผีจะช่วยเหลือไฉนบ้าง ยิ่งทางด้านเศรษฐกิจก็มีความชัดเจนมากว่า

ได้เกิดอาชีพอย่างหลากหลายที่มุ่งทำเพื่อขายให้ได้เงินมาใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน และใช้ชำระหนี้สินที่เกิดขึ้นแทบทุกหลังคาเรือน ภาวการณ์เช่นนี้เองที่สะท้อนให้เห็นว่าโครงสร้างทางสังคมนั้นอยู่ภายใต้ความคิดของลัทธิทุนนิยมบริโภคนิยมอย่างครอบคลุมเบ็ดเสร็จ ด้วยลักษณะการเช่นนี้จึงส่งผลให้พยานาคถูกเปลี่ยนบทบาทให้ตอบสนองผู้เป็นเจ้าของพื้นที่ และการถูกเปลี่ยนจึงหมายความว่า มีผู้กระทำ มิใช่ตัวพยานาคเองเป็นผู้กระทำ พยานาคในที่นี้จึงเป็นกรรมที่ถูกกระทำอย่างถ่องแท้ เพื่อให้เข้ามาตอบสนองต่อผู้กระทำซึ่งได้แก่ชาวบ้านทั้งระดับปัจเจกและระดับกลุ่มคน และจากยุคนี้เองที่ทำให้เกิดกระบวนการทำพยานาคให้เป็นสินค้า จนกล้าที่จะกล่าวสรุปประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาได้ว่าพยานาคก็คือความต้องการของมนุษย์ เพราะมนุษย์เป็นผู้ต้องการให้พยานาคมีความเป็นไปได้ ซึ่งมีความคล้ายคลึงกับผลการศึกษาหนึ่งที่ผ่านมาว่าพยานาคเป็นความหมายเพื่อกลุ่มทางสังคม หากกลุ่มทางสังคมดังกล่าวไม่มีตัวตน พยานาคหรือพิธีกรรมเกี่ยวกับพยานาคก็เสื่อมสลายดังเช่นพิธีบูชาพญาสัตตนาครา^๑ จึงเห็นได้ว่าบริบทเข้ามากำหนดความหมาย ความเป็นไปของนาค ให้มีความตั้งอยู่ เปลี่ยนแปลง และสูญสลายไปอย่างเห็นได้ชัด และมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับโครงสร้างทางสังคมอย่างกลมกลืน ดังนั้นจึงสามารถที่จะสรุปุดมการณ์พยานาคได้ว่า หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างความต้องการของมนุษย์กับภาพสะท้อนของโครงสร้างทางสังคม หรือที่นิยมถกเถียงกันว่าเป็นความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างกับผู้กระทำกรณันั้นเอง โดยความสัมพันธ์ดังกล่าวในยุคที่สามนี้อยู่ภายใต้ความต้องการทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเป็นสำคัญ ซึ่งแตกต่างจากอดีตที่ความสัมพันธ์นั้นดำรงอยู่และพึ่งพิงธรรมชาติอย่างช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในยุคแรกและความเป็นธรรมชาติค่อย ๆ เลือนจางแต่กลับเริ่มแผ่ร่างทุนนิยมเข้ามาในยุคที่สอง

^๑ พิเชฐ สายพันธุ์, “นาคาคติ อีสานลุ่มน้ำโขง: ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรมร่วมสมัย,” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๙.

กระบวนการทำพญานาคให้เป็นสินค้า

จากบริบททางประวัติศาสตร์การเกิดขึ้นของอุตสาหกรรมพญานาคพบว่า ก่อนที่พญานาคจะกลายเป็นสินค้านั้น พญานาคมีการสังขมเป็นระยะเวลาอันยาวนาน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เองที่เรียกได้ว่าเป็นทุนวัฒนธรรมของคำชะโนด จึงทำให้เห็นว่าคำชะโนดเป็นทุนวัฒนธรรมที่มีมูลค่าสูง และด้วยทุนที่สูงภายใต้ความกดดันของโครงสร้างทางสังคมที่มีลักษณะทุนนิยม บริโภคนิยมนี้ จึงถูกนำมาสร้างเป็นทุนทางเศรษฐกิจขึ้นมาต่อสู้กับกระแสทุนนิยมที่เข้ามามีอิทธิพลต่อชาวบ้านโดยการนำพญานาค/คำชะโนดสู่เวทีการพาณิชย์อย่างเต็มรูปแบบ เช่นเดียวกับบุญบังไฟของชาวยโสธรที่เติบโตขึ้นมาตอบสนองโครงสร้างความสัมพันธ์ของชุมชนใหม่คือเมืองยโสธร^{๑๐} โดยสามารถวัดเป็นมูลค่าสินค้าได้นับตั้งแต่ในยุคแรกที่มีมูลค่าเป็นเพียงการใช้สอยทางจิตใจอันตอบสนองความเชื่อมั่น ความหวังให้แก่ผู้เชื่อ และเป็นประโยชน์ใช้สอยทางกายที่พญานาคอำนวยความสะดวกสมบูรณ์แก่ผู้คนในชุมชน และในยุคที่สองก็ยังสามารถหลากหลายต่าง ๆ ไปได้ ซึ่งไม่เพียงตอบสนองคนในชุมชนแต่ได้แพร่กระจายไปสู่ปริมาณตลาดอื่นโดยทั่วไป จนกระทั่งในยุคที่สามพญานาคก็มีฐานะเป็นผู้อำนวยความมั่งคั่งให้แก่ชุมชนทั้งในระดับปัจเจกและกลุ่มคนได้อย่างกว้างขวาง และไม่เพียงมูลค่าที่เกิดขึ้นจากความเป็นสินค้าทางตรงได้แก่ พญานาค ต้นชะโนด ป่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ เท่านั้น (ภาพที่ ๒ รูปปั้นพญานาคบนป่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ และภาพที่ ๓ ต้นชะโนด) แต่ยังคงก่อให้เกิดมูลค่าสินค้าทางอ้อมที่อิงอาศัยความศักดิ์สิทธิ์จากพญานาคให้แก่กลุ่มของพระและกลุ่มของชาวบ้านที่เป็นผู้นำพิธีกรรมหรือร่างทรงต่าง ๆ (ภาพที่ ๔ การเข้าทรงรักษาโรค) ตลอดจนสินค้าที่ไม่เกี่ยวกับพญานาคแต่อิงประโยชน์ได้แก่ ธุรกิจร้านค้าต่าง ๆ ด้วย (ภาพที่ ๕ ธุรกิจร้านค้าต่าง ๆ) และยังคงตอบสนองนักท่องเที่ยวที่เป็นชนชั้นกลางผู้เข้ามาบริโภคลินค้าเชิงสัญลักษณ์ จึงเห็นได้ว่าไม่เพียงพญานาคได้ตอบสนองดังยุคที่ผ่านมาเพียงประโยชน์ใช้สอยเท่านั้น ปัจจุบันพญานาคยังมีมูลค่าเชิงสัญลักษณ์ที่สามารถตอบสนองนักท่องเที่ยวผู้เข้า

^{๑๐} นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ท่องเที่ยวบุญบังไฟในอีสาน: บุญบังไฟต้องรับใช้ชาวยโสธร ไม่ใช่ชาวยโสธรรับใช้บุญบังไฟ*, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๖).

มาตีมีด้าบรรยายภาคความศักดิ์สิทธิ์ตามความหมายที่ถูกกำหนดไว้ และด้วยมูลค่าทั้งที่เป็นประโยชน์ใช้สอยและมูลค่าเชิงสัญลักษณ์นี้เองที่ถูกมองเห็นว่ามีศักยภาพจะนำพญานาคขึ้นสู่เวทีการพาณิชย์ได้ กล่าวอย่างง่าย ๆ ตามแนวคิดของลัทธิทุนนิยมก็คือ เป็นสิ่งที่ผลิตขึ้นมาแล้วจะเกิดผลกำไรอย่างไรอย่างมหาศาลนั่นเอง

ภาพที่ ๒
รูปปั้นพญานาคบนบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์

ภาพที่ ๓
ต้นชะโนด

ภาพที่ ๔
การเข้าทรง

ภาพที่ ๕
ธุรกิจร้านค้าต่าง ๆ

ด้วยแรงผลักดันของโครงสร้างทางสังคมสมัยใหม่ที่มีลักษณะทุนนิยม บริโภคนิยม และด้วยแรงปรารถนาของปัจเจกชนและกลุ่มคนผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำ จึงก่อเกิดกระบวนการทำพญานาคให้เป็นสินค้า โดยมีกระบวนการผลิต กระบวนการขาย และกระบวนการรักษาสืบทอด อย่างสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเข้ากับระบบการค้าโดยทั่วไป

ในกระบวนการผลิตซึ่งประกอบด้วยผู้ผลิต งบประมาณ วัตถุดิบ และการจัดการ ที่เป็นกระบวนการสร้างพยานาคให้มีลักษณะความเป็นสินค้า นั้น ผู้ผลิตประกอบด้วยกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ในชุมชนที่มีการปรับเปลี่ยนหัวอำนาจกันอย่างต่อเนื่องทุกยุคสมัยโดยมีการจัดตั้งเป็นคณะกรรมการบริหาร เข้ามาจัดการค้าชะโนดออกสู่ตลาดเพื่อตอบสนองผู้บริโภคทั้งจากชาวอีสานทั่วไปและภูมิภาคอื่น ๆ โดยมีงบประมาณที่ได้รับเงินสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐ และรายได้จากเงินบริจาคของนักท่องเที่ยว ที่นำมาหล่อเลี้ยงกระบวนการทำให้เป็นสินค้าทั้ง ๓ กระบวนการให้ดำเนินต่อไปได้ ส่วนการจัดการด้านวัตถุดิบนั้นพบว่า การทำให้พยานาค/ค้าชะโนดกลายเป็นสินค้า อยู่ภายใต้พื้นฐานความคิดที่เป็นความเชื่อและได้รับการสืบทอดมาแต่โบราณ ซึ่งจัดเป็นทุนวัฒนธรรมที่เป็นวัตถุดิบในการสร้างให้ค้าชะโนดกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวหรือเป็นสินค้าโดยมีฐานะของความเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งอันแฝงอาศัยเรื่องเล่าต่าง ๆ ทั้งเรื่องเล่าโบราณ ได้แก่ ตำนานค้าชะโนด^{๑๑} ที่เชื่อกันว่าเป็นประตูทางเข้า-ออกของพยานาคศรีสุทโธ และวรรณกรรมอีสานเรื่อง ท้าวผาแดง-นางไอ่คำ^{๑๒} ที่เป็นเรื่องเชื่อมโยงตำนานค้าชะโนด เพราะในนิทานมีสุทโธนาคเป็นผู้ครองเมืองศรีสัตตนาคนหุตและเป็นที่มาของประเพณีจุดบั้งไฟ และเรื่องเล่าในยุคร่วมสมัย^{๑๓} ซึ่งเป็นเรื่องเล่าที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาของผู้มีชีวิตในปัจจุบัน ได้แก่ ฝั่งจันทน์, หญิงสาวผู้เป็นนาคที่ขึ้นมาเยี่ยมหูก (พิม) ทอดผ้าจากชาวบ้านเมืองไพรซึ่งเป็นหมู่บ้านเก่าแก่หมู่บ้านหนึ่งในตำบลบ้านม่วง เพื่อจะนำไปทอดผ้า, นายคำตา ทองสีเหลือง ชาวบ้านบ้านวังทอง ผู้ไปประกวดชายงามที่เมืองพยานาค และเจ้าปู่ศรีสุทโธรับไว้เป็นบุตรบุญธรรม ซึ่งต่อมาได้บวชเป็นหลวงปู่คำตา สิริสุทโธ เรื่องเล่าเหล่านี้มีความสำคัญต่อค้าชะโนดมากและถูกผูกโยงทำให้พยานาคเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่มีอำนาจทำให้สังคมยอมรับ

^{๑๑} ร้านกุสุมา ลำพูน, เรื่องเดียวกัน.

^{๑๒} สวาท บุรีเพ็ญ, ศึกษาธิการอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี, “ท้าวผาแดง-นางไอ่คำ,” (อัตถ์สำเนา).

^{๑๓} ร้านกุสุมา ลำพูน, เรื่องเดียวกัน.

ในกระบวนการขายนั้นพบว่า เมื่อได้มีการผลิตสินค้าที่วางด้วย
 พญานาค/คำชะโนดขึ้นมาแล้ว ผู้สร้างหรือผู้ผลิตก็นำสินค้าดังกล่าวออก
 วางตลาดแก่ผู้บริโภคจากภูมิภาคต่าง ๆ โดยมีกระบวนการขายสำคัญคือ
 การสร้างบรรยากาศความศักดิ์สิทธิ์ ความขลัง ให้เกิดขึ้น ด้วยวิธีแรกคือ การ
 สร้างกฎเกณฑ์ให้แก่ผู้ที่เข้ามายังคำชะโนด โดยเขียนติดไว้ทั้งด้านหน้าประตู
 ทางเข้าว่า “กรุณาถอดรองเท้า” และในคำชะโนดที่มีกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการ
 ลักการบูชาคือ ห้ามใส่รองเท้า ห้ามนำขวดเหล้าใส่น้ำ ห้ามลงในบ่อ ห้ามปล่อย
 สัตว์ทุกชนิดลงบ่อ ห้ามเอาน้ำล้างเท้า ห้ามโยนเหรียญลงบ่อ ให้นำเงินบริจาค
 ใส่ลงตู้บริจาค ห้ามทำลายธรรมชาติ ได้แก่ ต้นไม้ สัตว์ต่าง ๆ กฎข้อห้าม
 เหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าสถานที่ดังกล่าวมีลักษณะพิเศษ จึงต้องมีการปฏิบัติ
 ที่พิเศษเฉพาะ เป็นการเน้นย้ำถึงความเป็นพื้นที่พิเศษ นอกจากนี้ยังมีการ
 สร้างรูปเคารพที่เป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งในคำชะโนด ได้แก่ รูปพญานาค
 ศรีสุทโธ รูปเจ้าปู่ศรีสุทโธและมเหสี (ภาพที่ ๖ เจ้าปู่ศรีสุทโธและมเหสี)
 รูปหล่อหลวงปู่คำตา และรูปเคารพอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับพญานาค เช่น ฤๅษี
 แม่ธรณีบีบมวยผม สัตว์ประเภทต่าง ๆ มีียีราฟ ช้าง กระจอก กระจาย เสือ
 งู เป็นต้น แม้จะถูกละเลย ขาดผู้ให้ความสนใจ และอยู่ในสภาพของการถูก
 ทอดทิ้ง ไม่เป็นระเบียบ ส่วนมากถูกวางไว้ตามโคนไม้ สำหรับรูปปั้นพญานาค
 ศรีสุทโธนั้นถูกสร้างไว้บนราวสะพานที่ทอดยาวข้ามเข้าไปยังใจกลางคำชะโนด
 และรูปพญานาคที่ปั้นขดไว้รอบบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ (ภาพที่ ๗ รูปปั้นพญานาค
 บนราวสะพาน และ ภาพที่ ๓-๔ รูปปั้นพญานาคบนบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์) โดย
 ในบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์มีเครื่องสูบน้ำคูดน้ำขึ้นมาให้ออกทางปากพญานาคประหนึ่ง
 ว่าพญานาคกำลังพ่นน้ำศักดิ์สิทธิ์มายังเบื้องหน้าที่ได้มีการสร้างอ่างซีเมนต์
 ขนาดใหญ่ไว้รองรับเพื่อให้ผู้ที่เข้ามา นำน้ำในอ่างนั้นไปใช้ประโยชน์ตาม
 วัตถุประสงค์ของตน บ้างก็ดื่มกินทันที บ้างก็ล้างหน้า รดหัว บ้างก็นำไปบูชา
 รักษาโรค ส่วนรูปเจ้าปู่ศรีสุทโธและมเหสี ตั้งอยู่ในศาลหลังใหม่ที่ถูกสร้างขึ้น
 เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๙ และรูปหล่อหลวงปู่คำตา สิริสุทโธ ตั้งอยู่ในศาลาการเปรียญ
 โดยจะย้ายมาไว้ในหอรูปเหมือนที่กำลังบอกบุญสร้างในลำดับต่อไป รูปเคารพ
 เหล่านี้ต่างก็เรียกร้อง ดึงดูดความสนใจจากนักท่องเที่ยวได้เป็นอย่างดี กล่าว

อีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นรูปเคารพที่ขายได้ดี เพราะพบว่านักท่องเที่ยวนิยมถ่ายรูปตรงที่มีพญานาคขนาดใหญ่ ๗ เศียรบนราวสะพานทั้งสองข้างประตูทางเข้า และนิยมถ่ายรูปที่ป้อนน้ำศักดิ์สิทธิ์ขณะที่น้ำกำลังพุ่งออกมาจากปากพญานาคศรีสุทโธ ซึ่งหากระลึกถึงอดีตกาลก็จะพบว่าป้อนน้ำแห่งนี้ถูกเรียกด้วยภาษาอีสานว่า “ล้างนก” คือ เป็นป่อที่นกและสัตว์ต่าง ๆ มาดื่มกินไม่เคยมีพญานาคตนใดออกมาพ่นน้ำให้เห็น ดังนั้น รูปเคารพเหล่านี้จึงมีวัตถุประสงค์สำคัญที่เดียว

ภาพที่ ๖
เจ้าปู่ศรีสุทโธและแม่เหสี

ภาพที่ ๗
รูปปั้นพญานาคบนราวสะพาน

นอกจากนี้ กระบวนการขายยังมีการจัดงานประเพณีขึ้นอันเป็นรูปแบบหนึ่งของกระบวนการรักษาสืบทอด แต่ก็มีความสัมพันธ์กับกระบวนการขายด้วย โดยเริ่มจากการปิดศักราชและต้อนรับศักราชใหม่ที่มีลักษณะของการพาณิชย์อย่างเด่นชัด เพราะในวันส่งท้ายปีเก่า (พ.ศ. ๒๕๔๙) ต้อนรับปีใหม่ (พ.ศ. ๒๕๕๐) ได้มีการนิมนต์พระนักเทศน์คำกลอนอีสานหรือจ่างนักพูดเพื่อเรียกให้ผู้คนมาทำบุญบริจาคเงินได้จำนวนมาก ซึ่งไม่ต่างจากคนขายของหรือเซลล์แมนที่กำลังพูดโน้มน้าวให้ผู้ผ่านไปมาเห็นสรรพคุณความดีงามของสินค้า หลังจากนั้น เทศกาลต่อไปซึ่งเป็นที่รอคอยทั้งผู้จัดงานและผู้บริโภค คือ เทศกาลสงกรานต์เพราะเป็นช่วงที่มีผู้คนเข้ามาสู่คำชะโนดมากที่สุด และคำชะโนด/วัดก็เตรียมการต้อนรับมหาชนเหล่านี้ไว้อย่างดีด้วยการจัดมหรสพทั้งสามวันสามคืน โดยว่าจ้างการแสดงต่าง ๆ เช่น หมอลำซึ่งภาพยนตร์ ซึ่งบรรยากาศของความบันเทิงนั้นไม่แตกต่างจากงานบวงสรวงเจ้า

ปุ่ศรีสุทโธ นอกจากนี้ การจัดงานประเพณีอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการชาย ได้แก่ การบวงสรวงเจ้าปุ่ศรีสุทโธ ในวันเพ็ญเดือนหก ซึ่งสามารถดึงดูดผู้คนให้เข้ามาร่วมงานได้มาก และทำให้มีรายได้เข้าชมชนจำนวนมาก ส่วนเทศกาลเข้าพรรษา และเทศกาลออกพรรษาที่จัดขึ้นเพื่อเชื่อมโยงตำนานบั้งไฟพญานาค อำเภอโพธิ์ชัย จังหวัดหนองคาย มีการแสดงเชิงสัญลักษณ์หลายอย่าง เช่น การแข่งเรือ การประกวดชายงาม การจุดบั้งไฟ ซึ่งก็ดึงดูดผู้คนได้มากเช่นกัน กล่าวได้ว่างานประเพณีก็เป็นกระบวนการขายอย่างหนึ่ง ที่เรียกผู้คนให้เข้ามาสู่ค่าชะโนดได้มาก และเนื่องจากการจัดงานประเพณีมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญต่อกระบวนการรักษาสืบทอด จึงจะขอกล่าวเพิ่มเติมข้างหน้า และจากกระบวนการขายดังกล่าว เมื่อขายได้แล้วก็ได้กำไรกลับคืนมาเพื่อนำไปหมุนเวียนให้เกิดการผลิตครั้งใหม่อย่างต่อเนื่อง แต่การผลิตซ้ำปัจจัยการผลิตมิได้ขึ้นอยู่กับเฉพาะการขายสินค้าแล้วได้กำไรเท่านั้น แต่ยังขึ้นอยู่กับกระบวนการรักษาสืบทอดด้วย

ในกระบวนการรักษาสืบทอดนั้นเป็นกระบวนการที่มีความสำคัญมากอีกกระบวนการหนึ่ง เพราะเป็นกระบวนการที่ต้องการคงความเป็นสินค้าให้ได้นานที่สุด เพราะหากปราศจากการรักษาสืบทอดแล้วความเป็นสินค้าก็อาจถึงการสูญสลาย ครั้นเมื่อสูญสลาย ผู้ที่เคยได้รับผลประโยชน์ก็จะสูญเสียผลกำไรไปอย่างมหาศาล ต้นทุนที่ได้ทำการผลิตขึ้นก็จะสูญเปล่า ดังนั้นกระบวนการรักษาสืบทอดจึงเป็นกระบวนการหนึ่งที่ทำให้การผลิตซ้ำปัจจัยการผลิตมีความเป็นไปได้ โดยเราจะพบว่าในกระบวนการรักษาสืบทอดนั้นเป็นกระบวนการที่เข้าไปตอกย้ำความเชื่อพื้นฐานเพื่อให้เกิดการระลึกถึงความสำคัญของตัวอุดมการณ์ และความมีอำนาจของพญานาคในการอำนวยสรรพสิ่งตามที่คุณร้องขอ โดยผ่านพิธีกรรมการบวงสรวงในวันเพ็ญ เดือน ๖ และประเพณีเข้าพรรษา ที่มีการประกวดชายงาม การแข่งเรือ และประเพณีออกพรรษาที่มีความพยายามเชื่อมโยงกับตำนานบั้งไฟพญานาคแถบลุ่มแม่น้ำโขงจังหวัดหนองคาย การตอกย้ำความเชื่อดังกล่าวนี้เป็นกลไกเชิงอุดมการณ์อย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดอำนาจในการครอบงำความคิด ปกปิดอำพรางฐานะการเป็นสัญลักษณ์ที่ทำให้เห็นว่ากระบวนการรักษาสืบทอดนั้นเป็นการจัด

ขึ้นเพื่อรักษาและสืบทอดประเพณีความเชื่อดั้งเดิมเอาไว้ (ภาพที่ ๘ ประเพณีบวงสรวงเจ้าปู่ศรีสุทโธ) ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ประเพณีการบวงสรวง เทศกาลเข้าพรรษา-ออกพรรษา เป็นเทศกาลแห่งการรักษาสืบทอดเชิงพาณิชย์ เพราะเป็นการสืบทอดที่ให้ความเชื่อเกี่ยวกับงานบุญต่าง ๆ มาเป็นจุดเริ่มต้นการขยายงานออกไปสู่การพาณิชย์อันมีลักษณะเป็นอุตสาหกรรมวัฒนธรรมอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นมาเพื่อมวลชน ลักษณะการเช่นนี้จึงเรียกว่าเป็นมายาคติแห่งพิธีกรรม และยังพบได้อีกว่าในกระบวนการรักษาสืบทอดยังมีการผลักดันของกลุ่มผู้นำที่เข้ามาจัดการด้วย ซึ่งทำให้เห็นเบื้องหลังของความเป็นมายาคติดังกล่าวได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ เป็นการผลักดันของผู้นำที่ให้ชาวบ้านได้ศึกษาดำเนินงานเกี่ยวกับพญานาคศรีสุทโธตามเอกสาร หนังสือ ที่ได้มีการจัดพิมพ์เผยแพร่ เพื่อเป็นการเตรียมการตอบคำถามนักท่องเที่ยวให้ไปในทิศทางเดียวกัน

ภาพที่ ๘ ประเพณีบวงสรวงเจ้าปู่ศรีสุทโธ

จากอรรถาธิบายเกี่ยวกับกระบวนการทำพญานาคให้เป็นสินค้า ตั้งแต่การแสดงให้เห็นมูลค่าทางสินค้าที่ชักนำไปสู่แผนการปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมมาเป็นทุนเศรษฐกิจเพื่อสนองตอบวิถีชีวิตภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ พญานาค/คำชะโนดจึงเติบโตขึ้นสู่เวทีการพาณิชย์เต็มรูปแบบที่ผู้ผลิต ผู้สร้างได้หล่อหลอมกระบวนการผลิตขึ้นมาภายใต้ความเชื่อที่ยึดถือมาแต่โบราณ

อันเกี่ยวพันเชื่อมโยงกับตำนานต่าง ๆ เพื่อเป็นพื้นฐานทางความคิดที่จะนำไปผูกโยงกับความจำเป็นของวงจรชีวิตที่อยู่ภายใต้อำนาจเงินตรา ความจำเป็นนี้ได้ผลักดันให้เกิดการหล่อหลอมด้วยกระบวนการผลิตสินค้าที่มีคณะกรรมการตามยุคสมัยต่าง ๆ ผลัดเปลี่ยนขึ้นมาใช้อำนาจในการบริหารจัดการค่าชะโนดด้วย แผนการพัฒนานำให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่จะเติบโตได้ทัดเทียมสถานที่อื่น ๆ ที่มีชื่อเสียงมากแล้ว โดยเกิดขึ้นท่ามกลางความตึงเครียด ขัดแย้ง ต่อสู้ในเรื่องผลประโยชน์ที่มีมาเป็นระยะเวลายาวนานนับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๓๓ เป็นต้นมา แม้บางกรณีจะประนีประนอมได้แต่ก็อยู่ภายใต้ความลมงตอทางผลประโยชน์ของกลุ่มคนกลุ่มหนึ่งเท่านั้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าความขัดแย้งนั้นยังคงคุกรุ่นตลอดเวลา ดังนั้น การเข้ามาใช้อำนาจของกลุ่มผู้บริหารจึงเป็นการเมืองเรื่องผลประโยชน์โดยมีพยานาค/ค่าชะโนดเป็นฐานทรัพยากรสำคัญและเมื่อสร้างสินค้าขึ้นมาแล้ว ผู้สร้างก็ได้เข้ามาจัดการในกระบวนการขายด้วยกลอุบายอันชาญฉลาดต่าง ๆ โดยมีพื้นฐานความคิดเรื่องกฎเกณฑ์ข้อห้ามการสร้างรูปเคารพ และมหรหรรคมประเพณีต่าง ๆ อย่างสำคัญ และสอดแทรกมหรสพอันเป็นจุดขายเพื่อเรียกให้มหาชนเข้ามาร่วมงานให้มากเป็นสำคัญยิ่งกว่า ซึ่งกระบวนการสอดแทรกอย่างสำคัญนี้จะเห็นได้ชัดเจนในกระบวนการรักษาสืบทอดที่ล้วนแต่แฝงไว้ด้วยการพาณิชย์อันเป็นมายาคติแห่งพิธีกรรมมาโดยตลอด

ผลการศึกษาวิจัยครั้งนี้สะท้อนให้เห็นว่ากระแสโลกาภิวัตน์ซึ่งเป็นพัฒนาการขั้นสูงของระบบทุนนิยมได้แทรกซึมสู่จิตวิญญาณของกลุ่มคนกลุ่มหนึ่งแล้ว การพัฒนาที่มุ่งด้านเศรษฐกิจให้เป็นพื้นฐานสำคัญมากเกินไปจะก่อให้เกิดความขัดแย้งขึ้นไม่ลักษณะใดก็ลักษณะหนึ่ง หากขาดพื้นฐานสำคัญของตน หรืออย่างที่จิตรกรผู้สร้างสรรค์ศิลปะกล่าวว่า “ในโลกใบนั้นนั้น ข้าพเจ้าไม่เห็นมีอะไรที่ยิ่งใหญ่เหนือกว่าจินตนาการของมนุษย์...แต่ส่วนสำคัญแรกเริ่มที่จะขาดเสียมิได้คือ ราก ซึ่งเปรียบเสมือนความเชื่อ”^{๑๔} เพราะหากพิจารณา

^{๑๔} เศรษฐมนต์ กาญจนกุล, *สรรพสัตว์ในทมิฬพานต์*, (กรุงเทพฯ: บริษัท เดอะบुक แพลทอริ จำกัด, ๒๕๒๕), น. ๕.

จากบริบทของเมืองคำชะโนดแล้วพบว่า มีการปฏิบัติ “ตาม ๆ กันมา” กันมาก โดยขาดความเข้าใจพื้นฐานทางความคิดของพิธีกรรมหรือความเชื่อที่มีมาในอดีตดังนั้นประวัติศาสตร์จึงมีความสำคัญที่มนุษย์พึงเรียนรู้ให้เข้าใจรากของตน เพราะหากเป็นคนไร้รากแล้ว เช่นเดียวกับต้นไม้ หากเมื่อถูกกระแสดมแรง เช่นมหาพายุโลกาภิวัตน์ก็ย่อมมีอาจต้านทานได้ หรือปรากฏการณ์อื่น ๆ ที่คล้ายคลึงกันก็อาจจะเกิดขึ้นซ้ำ ๆ ได้อีก ปรากฏการณ์พญานาคที่เมืองคำชะโนด จึงมีความคล้ายคลึงกับปรากฏการณ์อื่น ๆ ด้านวัฒนธรรมที่อาศัยความศักดิ์สิทธิ์มาเป็นสินค้า เช่น วัดถุมงคล ศาสนา เทพ เป็นต้น การศึกษาวิจัยในครั้งนี้จึงเสมือนเป็นการเข้าไปทบทวนประวัติศาสตร์การก่อรูปร่างอุดมการณ์พญานาคที่เมืองคำชะโนดเพื่อให้เกิดการไตร่ตรองสะท้อนความคิดออกมาจากมุมมองหลากหลายอันจะก่อเกิดพลังอำนาจสร้างสรรค์ที่จะเข้ามาจรรโลงชุมชนของตนให้มีความเข้มแข็งยั่งยืนต่อไป

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ. *ศาสตร์แห่งสื่อและวัฒนธรรมศึกษา*. กรุงเทพฯ: บริษัท เอ็ดดิสันเพรสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๔.
- กาญจนา แก้วเทพ. “สื่อและวัฒนธรรมศึกษากับสังคมไทย,” *รัฐศาสตร์สาร* ๒๓, ๓ (๒๕๔๕): ๕๐-๗๗.
- คำวี ญาณสาโร, พระมหา. *พญานาคในคัมภีร์พระพุทธศาสนา*. สกลนคร: โรงพิมพ์สกลนครการพิมพ์, ๒๕๔๖.
- ชลิ สัมไพโรปัญญา. *เมืองไทยแผ่นดินศักดิ์สิทธิ์พญานาคทั้งเจ็ดที่พระธาตุพนม*. กรุงเทพฯ: ศูนย์วรรณกรรม, ๒๕๑๘.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. *วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง และความเป็นอื่น*. พิมพ์ครั้งที่ ๒ (ฉบับปรับปรุงใหม่). กรุงเทพฯ: วิชาษา, ๒๕๔๓.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร., *Semiology, Structuralism, Post-Structuralism and the Study of Political Science* *สัญวิทยา, โครงสร้างนิยม, หลังโครงสร้างนิยม กับการศึกษารัฐศาสตร์*. กรุงเทพฯ: วิชาษา, ๒๕๔๕.
- ฉอง พรองชัว ชิบซึก. “โบคิริยาร์ด นักคิดที่มองเจาะลึกความเป็นไปของสังคมแห่งการบริโภค ตอนที่ ๑ ปูแนวทางสำหรับการบุกเบิกทางปัญญา,” *สุทธิพันธ์ จีราธิวัฒน์ (ผู้แปล)*. *จดหมายข่าวสังคมศาสตร์ ฉบับข่าว*. ๑๐ (๔) (พฤษภาคม-กรกฎาคม ๒๕๓๑): ๖๕-๖๖.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. *ท่องเที่ยวนุญบั้งไฟในอีสาน: นุญบั้งไฟต้องรับใช้ชาวไร่ร ไม่ใช้ชาวไร่รับใช้นุญบั้งไฟ*. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๖.
- _____. “วัฒนธรรมพื้นบ้านกับการท่องเที่ยว,” *การสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วัฒนธรรมพื้นบ้าน: กรณีอีสาน*. *สุทธิณี ยาวะประภาษา (บรรณาธิการ)*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๒. หน้า ๑๑๔-๑๒๙.
- บุญยงค์ เกศเทศ, “จากผีปู่ตา...ถึงเฒ่าจ๋า...สู่ชุมชน,” *สยามรัฐ* (๑๖ สิงหาคม ๒๕๓๕): ๖.

ประวิตร โรจนพฤกษ์. “การเมืองเรื่อง ‘เรื่องความจริงแท้’ บทสำรวจเชิงทฤษฎี”

นิตยสารฟ้าเดียวกัน ๑, ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๕๖): ๖๓.

พระไตรปิฎก และอรรถกถาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย (ฉบับ ซีดี-รวม).

พลธรรม์ จันทร์คำ. *พญานาค: อุดมการณ์ที่เมืองคำชะโนดสู่กระบวนการ*

ทำให้เป็นสินค้า. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต หลักสูตรชนบทศึกษา

และการพัฒนา สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,

๒๕๕๑.

พิเชษฐ สายพันธุ์. *นาคาคติ อีสานลุ่มน้ำโขง: ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรม*

ร่วมสมัย. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๙.

พิเชษฐ์ บัวคอม. หมู่บ้านหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ปี พ.ศ. ๒๕๔๙ บ้าน

โนนเมือง หมู่ที่ ๑๑ ตำบลบ้านม่วง อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี.

อุดรธานี: สำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอบ้านดุง, ๒๕๔๙. (อัด

สำเนา)

_____. *การพัฒนาศักยภาพเพื่อการจัดการการท่องเที่ยว “คำชะโนด”*

แบบมีส่วนร่วม. อุดรธานี: สำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอบ้านดุง

อุดรธานี, ๒๕๔๙. (อัดสำเนา)

มันส์ กนกศิลป์. *บั้งไฟพญานาค มรดกไทย มรดกโลก*. ขอนแก่น: หจก.

โรงพิมพ์พระธรรมชนิต, ๒๕๔๗.

รัตนา โตสกุล. *มโนทัศน์เรื่องอำนาจ*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการ

วิจัยแห่งชาติ, ๒๕๔๘.

ร้านกุสุมา ลำพูน. *วังนาคินทร์ คำชะโนด ประวัติศาสตร์มหัศจรรย์ของเมือง*

ชะโนด หลวงปู่คำตา สิริสุทโธ. ลำพูน: บวรวรรณพันธ์, ๒๕๓๙.

ลอง ธารา. *คำชะโนดเมืองพญานาค*. กรุงเทพฯ: ฉัตรพรี, (๒๕๔๒?)

ศรีศักร วัลลิโภดม. *แองการยธรรมอีสาน แฉหลักฐานโบราณคดี หลิกโฉมหน้า*

ประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๓.

เศรษฐมนต์ กาญจนกุล. *สรรพสัตว์ในนิมพานต์*. กรุงเทพฯ: บริษัท เดอเนบุค

แพคทอรี่ จำกัด, ๒๕๒๕.

สุริยา สมุทรคุปต์ และพัฒนา กิติอาษา. *สัญลักษณ์สำคัญในบุญบั้งไฟ.*

ขอนแก่น: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น, ๒๕๓๓.

สวาท บุรีเพ็ญ. *ศึกษาธิการอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี. “ทำผาแดง-นาง
ไอ้ค้ำ,” (อัตสำเนา)*

สุจิตต์ วงษ์เทศ. *นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์.* กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๓.

อคิน รพีพัฒน์, มรว. “การท่องเที่ยวเกี่ยวกับวัฒนธรรม: ประเพณีบุญบั้งไฟในภาค
อีสาน,” *เจ้าชาวบ้าน เล่ม ๒.* ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล
(บรรณาธิการและคณะผู้แปล). กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา,
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐.

อัฐชัย, หลุยส์. *อุดมการณ์และกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ.* กาญจนบุรี: แก้วเทพ
(ผู้แปล). กรุงเทพฯ: โครงการหนังสือเล่ม สถาบันวิจัยสังคม
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. *วิถีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน: พลวัตและศักยภาพ
ของชุมชนในการพัฒนา.* กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุน
การวิจัย, ๒๕๔๔.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. *ทฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม.* กรุงเทพฯ:
อมรินทร์, ๒๕๔๘.